

TEZE DISERTAČNÍ PRÁCE

Univerzita Karlova v Praze

Filosofická fakulta

Ústav českých dějin

Historické vědy – české dějiny

Pavel Kugler

**Ideové zdroje křesťanské demokracie ve střední
Evropě v letech 1945–1948**

**The ideological sources of Christian democracy in Central
Europe in the years 1945–1948**

Disertační práce

vedoucí práce – Prof. PhDr. Jan Rychlík, DrSc.

2013

Vymezení a cíle práce

Disertační práce se zaměřuje na programový vývoj v Československé straně lidové (ČSL) a s ní ideově propojených katolických skupin i jednotlivců v Československu, Ost-CDU ve východním sektoru Německa, Strany práce a skupin soustředěných v katolických periodických *Dziś i Jutro*, *Tygodnik Powszechny* a *Tygodnik Warszawski* v Polsku v letech 1945–1948. Vzhledem k tomu, že politická činnost ČSL v daném období je poměrně bohatě zpracována, pozornost se soustředí rovněž na periodika, jakými byly *Katolík*, *Na hlubinu*, *Vyšehrad* a *Filosofická revue*, v nichž se autoři snažili vypořádat s nejpálčivějšími otázkami doby a svými články, ale i osobními vazbami měli možnost působit na vytváření programu ČSL a případně i na světonázorové směřování její členské základny. Stejného potenciálu využívali i další katolicky orientovaní autoři stojící mimo oficiální stranické struktury. Co se týče Německa, disertace se mimojiné věnuje křesťanským periodikům *Die Neue Ordnung* a *Franfurter Hefte*, která sice vycházela po válce v západních sektorech země, ale vzhledem ke své vysoké intelektuální úrovni a především reflexí poválečné celospolečenské sociální situace nacházela širokou odezvu i v Sověty obsazené zóně. Vzhledem k této souvislosti nelze ponechat stranou vývoj CDU v západních zónách, neboť v prvních okamžicích nebyly právě se tvořící kontury neprostupné hranice zdaleka tak zřetelné.

Již při výběru politických subjektů se ukazuje první problém. V Československu a ve východním Německu existovaly od konce války, přes krátké, relativně demokratické období 1945–1948 až po celou komunistickou vládu, dva subjekty, které měly v politice mezi ostatními křesťanskými skupinami dominantní vliv na věřící občany. Ze sociologického i politologického hlediska je lze jednoznačně klasifikovat jako politické strany. Co se týče Polska, tam přes jeho bezkonkurenční religiozitu po ukončení činnosti tzv. popielovského křídla ve Straně práce (červenec 1946), jež se odvolávalo na křesťansko demokratické tradice, žádná křesťanská strana v pravém slova smyslu neexistovala. Funkci politických stran nahrazovaly skupiny katolických intelektuálů, kteří se soustředili kolem některého z periodik, a kteří v menší či větší míře byli napojeni na polskou církevní hierarchii a aktivně se účastnili politického života. Lze o nich mluvit jako o zástupcích politického katolicismu? V disertační práci se s nimi tímto způsobem pracuje, neboť se vychází z předpokladu, že politický katolicismus nelze chápat v omezeném slova smyslu, ale spíše se jedná o politická hnutí (v celé šíři se definují jako politické strany, stejně jako socioekonomické organizace a

rovněž skupiny intelektuálů a další), pro jejichž činnost je příznačná,¹ ovšem nikoliv výhradní, katolická inspirace.

Polská periodika *Dziś i Jutro*, *Tygodnik Warszawski* a *Tygodnik Powszechny* představují tři různé typy vyrovnání se politicky angažovaných katolíků s podmínkami v poválečném Polsku. V literatuře se setkáváme s nedostatkem přesného terminologického vymezení těchto organizací. Jsou charakterizovány jako „náboženské společensko-politické skupiny“, „laická společensko-náboženská sdružení“, „laické organizace náboženského charakteru“, „křesťanské společenské skupiny“ nebo „křesťanské společensko-náboženské skupiny.“² Disertační práce nejčastěji pracuje s pojmem skupina, kterou je možno definovat jako relativně stálý soubor lidí spojených určitým cílem, činností, společnými zájmy, hodnotami a normami chování. Uvědomuji se, že v důsledku velké různorodosti skupin existuje jejich rozsáhlá typologie. Do typologie skupiny spadá samozřejmě rovněž politická strana. Avšak narozdíl od skupiny v tom smyslu, ve kterém tento pojem užívám v disertaci, je podle tradiční definice Maxe Webera hlavním cílem každé politické strany úsilí o moc a posléze i možnost moc vykonávat.

Druhý problém spočívá v časovém vymezení. Zatímco léta 1944–1945 jako výchozí bod práce mají logické zdůvodnění, druhé datum v sobě skrývá řadu překážek. Přes veškeré podobnosti, které se týkají převzetí a posléze metod výkonu moci komunisty, periodizace jednotlivých etap se v rámci středoevropských zemí liší. Konec tzv. „omezených demokracií“ se v Polsku datuje na počátek roku 1947, v Československu je rozhodným datem únorový puč 1948 a v NDR teprve počátek 50. let. Za přelomové datum by se dalo považovat setkání delegací evropských komunistických stran v září 1947 ve Sklarské Porebě spojené se založením Informbyra za účelem dodržení jednotné linie a vyvarování se jakýchkoliv pokusů o samostatnou politiku.

Geograficky se práce soustředí na Československo respektive české země, Polsko a východní, Sověty obsazenou část Německa. Jednak tyto země představovaly hlavní osu sovětské moci v Evropě, a navíc jsou vhodnými příklady pro srovnání, neboť v nich lze zaznamenat základní, vzájemně protichůdné linie nezbytné k použité metodě komparace. Hlavním kritériem rozdělení těchto zemí do tří skupin je jejich celková religiozita a příslušnost k různým konfesím. Při určitém zjednodušení, kterého jsem si vědom, můžeme

¹ CONWAY, Martin. BUCHANAN, Tom (eds.): *Political Catholicism in Europe, 1918–1965*. Oxford: Oxford University Press 1996, str. 2

² LISICKÁ, Halina: *Pluralizm światopoglądowy w koncepcjach politycznych PAX, ChSS, PZKS. Nauki polityczne XXXIX*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski 1991, str. 13.

poválečné Polsko zařadit k typu religiózní společnosti s dominujícím prvkem katolicismu, východní Německo k religiózní společnosti s převažujícím protestantským elementem a třetím typem je tradičně sekularizovaná společnost česká.

Religiozita obyvatelstva, postavení církve a příslušnost k různým konfesím měli pro působení křesťanských stran zásadní význam. Jedním z cílů disertace je objasnění otázky, jak se lišilo postavení křesťanské demokracie v Polsku, kde byl katolicismus spojen se samotnou ideou národa od českých zemí, jejichž obyvatelstvo se vyznačovalo poměrně vlažným vztahem k náboženství. Ost-CDU představuje další vhodný typ pro srovnání, neboť vykonávala činnost v převážně protestantském prostředí. Narozdíl od Československé strany lidové, jejíž možnost ovlivňovat nejvyšší politiku spočívala ve spolupráci s dalšími nekomunistickými stranami, a Polska, kde vliv katolických skupin pramenil z tradiční autority církve, síla Ost-CDU se opírala o napojení na západoněmecké politické struktury. Značný význam měla pro činnost východoněmecké Křesťanskodemokratické unie (*Christlich Demokratische Union, CDU*) i ta okolnost, že oproti stranám v Československu a Polsku pracovala na území poraženého státu. Právě konflikt mezi vítězi a poraženými, demokracií a totalitou, církví a státem, individualismem a kolektivismem, komunismem a antikomunismem, liberalismem a socialismem, katolicismem a protestantismem, nacionalismem a internacionalismem, proruskými postoji a rusofobií a vztah křesťanských stran k těmto aspektům tvoří hlavní vymezení práce. S dostatečným časovým odstupem se stalo zřejmým, že pro křesťanské strany znamenal největší výzvu nástup socialismu a celkově převažující levicové myšlení v Evropě po druhé světové válce. V tomto kontextu se jeví hodným pozornosti názor Philippa Chenauxa, jenž část období studené války (1945–1958) označil za periodu, *kdy byla církev Pia XII. v boji proti sovětskému komunismu proti své vůli ztotožněna se Západem.*³

Rovněž je nutné si uvědomit, že středoevropské křesťanské strany nevykonávaly svoji činnost ve vakuu, ale byly vystaveny podnětům vycházejícím z křesťanských kruhů, které se prosazovaly na Západě. V tomto kontextu nelze podcenit vliv italské křesťanské demokracie a francouzské MRP na politický katolicismus ve střední Evropě, stejně tak je třeba věnovat pozornost učení lidí, jejichž vliv na vytváření poválečného obrazu křesťanské demokracie byl zásadní. Francouzský katolický myslitel Jacques Maritain byl obecně přijímán jako ideový zakladatel křesťanské demokracie na Západě, personalistická koncepce jeho krajana

³ CHENAUX, Philippe: *Katolická církev a komunismus v Evropě (1917–1989). Od Lenina k Janu Pavlu II.* Praha: Rybka Publisher 2012, str. 11.

Emanuella Mouniera a okruhu kolem revue *Esprit* se zase setkala s velkou odezvou v Polsku. Hlavní proud křesťanského myšlení v politice se v evropské poválečné dimenzi v podstatě pohyboval mezi francouzskou atraktivitou a německým pragmatismem, jak to ve své práci na rakouském příkladu prokázal Dieter Binder.⁴

Geneze křesťanských stran ve střední Evropě a jejich ideové zdroje

Práce je rozdělena na dvě části. První z nich se zabývá formováním křesťanských stran a s ním spojeným vlivem katolické církve v jednotlivých společnostech. Druhá část popisuje vývoj křesťanské demokracie ve střední Evropě v prvních poválečných letech. Pro komplexní pochopení vývoje křesťanských stran v celé Evropě po roce 1945, jejich ideového zázemí, vnitřních názorových konfliktů, voličské základny, propojenosti s církevní hierarchií mají obrovský význam – avšak ne vždy doceněný – události ve století předchozím. Bez vzniku sociálního učení katolické církve vyjádřeného v encyklikách a jeho následného přijetí bychom dnes sotva mohli mluvit o politických stranách s křesťanským programem. Na příkladu Maritaina a Mouniera lze ilustrovat názory a myšlenkový vývoj části katolické inteligence, která se spolupodílela zásadním způsobem na utváření ideových východisek křesťanské demokracie v Evropě. Přestože došlo v důsledku velmocenských dohod k rozdělení Evropy téměř hned po skončení války, neznamenal to, že by středoevropské katolické milieu nebylo zasaženo novými tendencemi přicházejícími ze Západu. Tudíž není možné, alespoň mezi léty 1945–1947, od sebe obě poloviny Evropy oddělit. Naopak je potřeba zdůraznit, nakolik byl vývoj podobný a že příklon, ať už z donucení či dobrovolně, k levicovému radikalismu v socialistické či komunistické formě nebyl anomálií zemí ve sféře vlivu SSSR, nýbrž v určité míře odpovídal požadavkům doby.

Ještě v roce 1945 lze v programovém prohlášení francouzské MRP číst následující věty: *Chceme revoluci... Tato revoluce si žádá kompletní organizaci sociálního zabezpečení, novou reorganizaci soukromého vlastnictví, aby se odstranilo další zotročení lidských bytostí kapitálem.*⁵ MRP tak slouží za příklad křesťanské strany, která se zpočátku profilovala levicově, nicméně realita ji tlačila do zastávání pozic pravicových, jež posléze vedly k

⁴ BINDER, Dieter: *Von der „Rettung des christlichen Abendlandes“ und Europa „in uns“*. Die Österreichische Volkspartei nach 1945. In: GEHLER, Michael. KAISER, Wolfram. WOHNOUT, Helmut (eds.): *Christdemokratie in Europa im 20. Jahrhundert*. str. 401.

⁵ HORN, Gerd-Rainer (ed.): *Left Catholicism. Catholics and Society in Western Europe at the Point of Liberation*. Leuven: Leuven University Press 2001, str. 19.

jednoznačnému vymezení vůči komunistům. Avšak pokusy o spolupráci s komunisty skončily v krátkém čase ve ztracenu a francouzská „křesťanská demokracie“ se stala jednou z hlavních opozičních sil vůči levici. Podobný princip spolupráce a rozchodu se po válce opakoval v dalších zemích nejen západní, ale i střední Evropy.

Existence křesťanské demokracie byla nemožná bez vědomí a přihlášení se k západní křesťanské tradici. Pouto k západnímu myšlení se projevilo ze sledovaných zemí především v Polsku. Vzhledem k silné intelektuální elitě v rámci nositelů křesťanské demokracie v Polsku, mezi něž můžeme s výhradami přiřadit Stranu práce, *Tygodnik Powszechny*, *Tygodnik Warszawski* a *Dziś i Jutro/PAX*, byla odezva na francouzský katolicismus v pojetí Maritaina a Mouniera široká. Křesťanská demokracie se nacházela v meziválečném období v opozici jak vůči Piłsudskému a jeho *sanačnímu zřízení*, tak vůči pravicově nacionalistické *endecji* Romana Dmowského. Určitá omezenost křesťanské demokracie uvnitř polského politického systému na druhou stranu způsobila náchylnost k akceptaci podnětů přicházejících zvenčí. Výsledkem kombinace otravného válečného prožitku a konfrontace s oběma totalitami bylo pak po roce 1945 hledání tzv. třetí cesty v polské společnosti. V tomto konceptu se polští křesťanští demokraté odvolávali na Jacquesa Maritaina. Avšak hlavní postavou byl Emmanuel Mounier, neboť ten svojí revoluční rétorikou a naprostým odmítnutím „etablovaného nepořádku“ vycházel vstříc nespokojenosti polských katolických intelektuálů. Nevraživost vůči liberalismu a kapitalismu byla v těchto vrstvách silně zakořeněna. Z druhé strany komunismus byl zase pro tyto složky spojen se stalinistickým terorem. Přes nespornou autoritu církevní hierarchie si lidé kolem Strany práce a zmíněných periodik rovněž uvědomovali, že její konservatismus se stává pro budoucnost neudržitelným, a bude potřeba čelit novým výzvám.

Zástupci československého katolického milie, potažmo křesťanské demokracie, stáli oproti svým polským kolegům v poněkud jiné situaci. Již před válkou hlásali či naplňovali svůj program uvnitř demokratického systému, spolupodíleli se na vládnutí, nebyli natolik svázáni s církevní hierarchií. Na druhou stranu ČSL čelila často útokům, a nikoliv neoprávněným, kvůli své ideové vágnosti. Zatímco v meziválečném období existovalo v Československé straně lidové jako v hlavním představiteli křesťanské demokracie vedle sebe několik vzájemně soupeřících proudů, tak po roce 1945 se sice zdálo, že některé myšlenkové střety pokračují, ale spíše se ve srovnání s předchozím obdobím jeví jako klasické politikaření – tedy nikoliv spor o program, nýbrž o pozice. Tento vývoj se nicméně ukazuje logickým, pokud se zohlední pozice křesťanské demokracie v politickém systému republiky.

Těžko by šlo hledat alternativní třetí cestu v takovém revolučním smyslu, jaký měl na mysli Mounier, pokud již byla strana etablovaná a významným způsobem se spolupodílela na výkonné moci.

V tomto ohledu se mohla inspirace francouzským katolicismem setkat s přijetím mezi katolíky svázanými se společenskými periodiky typu *Katolík*, *Na hlubinu*, *Filosofická revue* či *Vyšehrad* spíše než na Šrámkovu pragmatičnost. Rozdílnost v zařaditelnosti v rámci systému názorně ilustrovala stálost ambivalentního vztahu politického katolicismu s částí katolické inteligence. Vliv západních filosofů se dostával k lidovcům zprostředkovaně přes ona periodika, a nikoliv přímo, jak to fungovalo v Polsku. Neznamená to, že by ČSL vykonávala svoji činnost v jakémsi ghettu, mimo dosah nových proudů v křesťanském sociálním učení, ale prvořadou pro ni nadále zůstávala praktická politika a kontakty, případně vypořádání se s novými směry stálo, alespoň na nejvyšší stranické úrovni, mimo hlavní zájem. Pro českou katolickou inteligenci představovala ČSL podobně promarněnou naději jako pro francouzskou inteligenci *Mouvement Républicain Populaire*. Někteří, ač sami angažováni ve společenském životě, z principu odmítali politický katolicismus, neboť v jejich pojetí šlo o neoprávněné vměšování duchovních do praktické politiky.⁶

Co se týká německé křesťanské demokracie, při svém programu čerpala především z vlastních národních zdrojů. Pojítkem se západním sousedem nadále zůstávalo pro katolíky v Německu učení Tomáše Akvinského v podobě tzv. neotomismu, o jehož rozvoj se nejvíce starali dominikáni. Ne náhodou dominikánští mniši z Walbebergu přispěli velkým dílem k prvnímu programu Křesťanskodemokratické unie (*Christliche demokratische Union*). Dalším typickým znakem pro poválečné Německo byl poměrně bohatý rozvoj katolických periodik. Ačkoliv se jejich produkce víceméně omezovala na západní sektor, vazby s východní částí nebyly v prvních letech zprerušeny. V německém regionu se asi nejvíce projevil odklon katolických elit od konservatismu spojovaného se selháním během nástupu nacismu, a naopak příhodné podmínky se ukázaly pro směr, který posléze zasáhl celou Evropu a pro který se vžilo označení levicový katolicismus.

První formu této orientace představoval okruh osob z CDU napojených na dominikány z Walbebergu a ve východním sektoru byla dokladem této tendence činnost bývalého odborového předáka Jacoba Kaisera, který vystoupil se svým programem „křesťanského socialismu z odpovědnosti“ (*Christlicher Sozialismus aus Verantwortung*). Druhý typ svoji

⁶ JANDOUREK, Jan (ed.): *Adolf Kajpr. Svědeckví doby (výbor článků)*. Praha: Česká křesťanská akademie 1993.

radikalitou připomínající Mouniera, avšak založen na ideově zcela jiné bázi vycházel z okruhu okolo Waltera Dirkse.

Formování stran po roce 1945

V českých zemích, Polsku a v Sověty obsazené části Německa existovaly pro zahájení činnosti křesťansko-demokratických stran dobré předpoklady. Katolická hierarchie se stala v průběhu války jedním z center odporu vůči nacismu a křesťanské strany v podstatě navázaly na své antitotalitářské postoje z meziválečného období. Přes náklonnost některých členů těchto organizací k autoritářství byla převaha demokratů jednoznačná. O demokratickou minulost se tak mohly po roce 1945 opřít rovněž Československá strana lidová, CDU v Německu a Strana práce v Polsku. Jak lze pozorovat ve vývoji na Západě, politické strany s křesťanským zaměřením v sobě skýtalý nemalý potenciál. Nicméně za existujících vnějších podmínek nemohl být všude naplno rozvinut.

Za rozdíly mezi křesťanskými demokraciemi ve střední Evropě stálo mnoho příčin. Pro Polsko byla typická roztržičnost. Přestože intelektuálně tam byl politický katolicismus ve všech třech zemí patrně na nejvyšší úrovni, samotnou křesťanskou demokracii lze označit za slabou. Jednoznačně se to projevilo i v období, kdy se komunisté pozvolna chystali chopit moci a katolíci nebyli schopni prosadit svůj program. Nejenže jediný politický zástupce *chadecje* Strana práce se prakticky v průběhu jednoho roku pod tlakem rozpadla, ale v tak katolické zemi, jakou Polsko bylo, nevznikl „náhradní“ politický subjekt se stejnou ideovou orientací. V případě Německa a českých zemí se ukázalo, že postavení minority v prostředí s chladným vztahem ke katolicismu mohlo být pro politické ambice křesťanské strany prospěšné. Svůj význam měla i ta skutečnost, že jak ČSL, tak Zentrum/CDU vycházely z reality dané dobou. V daleko menší míře byl přítomen prvek idealismu, a tudíž strany netrpěly představami o vlastní výjimečnosti a vyvolenosti. Za povšimnutí stojí také ten fakt, že nejdůležitějším prvkem v boji politických stran v nových podmínkách se také nestaly tradiční vazby na církve.

Významným bodem v utváření politiky křesťanských stran po válce byl jejich přístup k otázce dělnického hnutí. Vysoká míra absence kontaktů mezi oběma tábory byla typickou hlavně pro české země. Jinde v Evropě se dostalo sociálním encyklikám mnohem větší reflexe a ve větším rozsahu se u nich projevoval vliv tradičních katolických regionů Francie a Belgie. Lze říci, že lidovecká politika zůstávala nadále na rozcestí, téměř apriori se vzdávala možnosti získat na svoji stranu dělníky, ale nesnažila se ani o vybudování

křesťanskodemokratické strany typu MRP ve Francii, CDU v Německu či CD v Itálii. Nejisté kroky ve způsobu vyrovnání se s dělnickou otázkou pramenily z dominantní pozice levice – ať již sociálně demokratické či radikální komunistické a jejich nepsaného „práva“ výlučnosti v této oblasti a také z obav před „levicovou infiltrací“ ve vlastních řadách.

Československo: politika vytváření mostů

Jelikož se Československá strana lidová v období let 1945–1948 razantním způsobem neodpoutala od své minulosti, nemohl u ní nastat ani v pravém slova smyslu přerod ve stranu křesťanskodemokratickou. Strana, přestože vnějšími podmínkami byla tlačena na pravici, se programově pravici během necelých tří let „omezené demokracie“ nestala, a to ani pokud by se na ni vztáhlo poměrně vágní kritérium pravého středu. Situaci v uvedených letech dobře vystihuje výrok Josefa Plojgara z roku 1968, jenž se stal v únoru 1948 uvnitř ČSL symbolem kolaboranta s komunistickou totalitou, že *strana přešla po únoru 1948 z křesťansko sociálního programu na křesťansko socialistický*.⁷ To dokazuje, že sociální aspekty jejího programu byly vždy silné. Přesto srovnání s potenciálními partnery v jiných zemích, jakým mohla být například Strana práce v Polsku, není možné, neboť tam bylo ukotvení sociální problematiky mnohem hlubší a odklon od takové politiky prakticky nemožný. ČSL nemohla za svůj program přijmout liberalismus, ale se stejnou překážkou se potýkala u socialismu. Vymezení vůči socialismu, nikoliv jeho odmítnutí, znamenalo pro ČSL jedinou cestu, jak zůstat ideově konkurenceschopnou v podmínkách socialistického bloku a národní fronty. Co bylo v minulých letech výhodou, přizpůsobivost v ideové i praktické oblasti politiky, se za stávajících podmínek stalo spíše omezujícím činitelem. Po skončení války se v prostředí českého politického katolicismu jednoznačně prosadil koncept křesťanského solidarismu, který může být definován jako *směr odmítající socialismus i liberalismus orientovaný na všechny společenské vrstvy a doplněný národními aspekty s důrazem na parlamentní demokracii*.⁸

Nicméně zajímavým jevem v českých zemích byla skutečnost, že zde až do roku 1948 v rámci politického katolicismu nevzniklo něco podobného, co posléze na Západě fungovalo pod označením levicový katolicismus. V Itálii v rámci křesťanské demokracie vykonávala

⁷ Archiv KDU-ČSL, fond Osobnosti ČSL – Josef Plojhar, karton 18/4, *Křížová cesta k socialismu*.

⁸ TRAPL, Miloš: *Terminologie politického katolicismu*. In: MAREK, Pavel(ed.): *Teorie a praxe politického katolicismu*. Brno: CDK 2009, str. 9.

svoji činnost prokomunistická frakce, v Německu něco podobného vznikalo v dominikánských centrech a také mezi intelektuály (*Frankfurter Hefte*), zatímco v Čechách socialistickou linií, a to s velkými výhradami, představují bývalí křesťanští odboráři a individuality typu pátera Františka Světlíka, jehož vztah k socialismu byl určen osobním příklonem k Rusku, potažmo Sovětskému svazu. To, co bylo později v českých zemích pojmenováno jako křesťanský socialismus, tedy program ČSL pod vedením Aloise Petra a Josefa Plojhara, neodpovídalo svým obsahem tomu, co se pod stejným názvem uplatnilo na Západě.

V zahraniční politice se ČSL snažila o politiku „vytváření mostů“ mezi Západem a Východem. Koncepce mostu se občas automaticky přiřazovala k Československu, nicméně je pravdou, že Benešova republika a s ní i lidovci nebyli jedinými propagátory této myšlenky ve střední Evropě. Podobné téma rezonovalo i ve východní zóně Německa, kde byl propagátorem podobných iniciativ především předseda berlínské CDU Jakob Kaiser. Právě v případě Německa byl v použití této koncepce zakořeněn hlubší význam, neboť na rozdíl od české verze nemohl být použit zjednodušující princip slovanské vzájemnosti.

Odchyly v jednotlivých proudech politického katolicismu, které jsou výše zmíněny a které v českém prostředí z různých důvodů neměly možnost se naplno prosadit, lze sledovat u severních sousedů v Polsku. Jedním z faktorů pro český vývoj politického katolicismu, kde nejsou ve vysoké míře zpozorovány „ideové kotrmelce“ katolíků ve prospěch některého z uvedených „ismů“, bylo fungující demokratické zřízení. To ze své podstaty zajišťovalo názorovou pluralitu a zároveň poměrně dlouhou dobu zamezovalo převaze extrémních směrů.

Polský příklad: Maximalismus vs. minimalismus

Přes všechny peripetie v polském katolickém táboře, které posléze vyústily v ideový rozchod a v štěpení v různé organizace, musely všechny skupiny reagovat na tzv. polskou realitu a bez výjimky zodpovědět základní otázky, jež právě ona realita zformovala. Je změna hranic na Západě trvalá? Jaké budou důsledky pro zemi v posunutí hranice na Odru a Nisu? Bude zachována spolupráce mezi dosavadními členy antihitlerovské koalice? Stane se Polsko křižovatkou mezi Západem a Východem, nebo se bude výlučně orientovat na Sovětský svaz? Bude „dočasný“ systém, ve kterém hrají prim komunisté, trvalý? Pokud se systém udrží, nakolik bude moci země vystupovat nezávisle? Zdali zůstane, a pokud ano, v jaké míře politický pluralismus? Jsou reformy sociálně-ekonomické, mezi jinými pozemková reforma a vyvlastnění některých sfér průmyslu, následkem dominance komunistů, nebo je to objektivně

prospěšné pro rozvoj kraje? Existují alternativy v intencích katolíků, které by se mohly realizovat v nově nastavených podmínkách? Toto byl výčet hlavních otázek, jež se ovšem objevovaly výhradně v rámci vnitřní diskuse a přes všemocnou cenzuru se neměly šanci dostat k veřejnosti nebo jen ve velmi omezené podobě.

V polském katolickém prostředí bylo bezprostředně po válce diskutováno jedno téma, a to zapojení občana-katolíka do politického života. Hlavním ideovým motivem, jaký propagovala redakce *Tygodniku Warszawskiego*, bylo přesvědčení o angažovanosti katolíků v nových podmínkách na základě sociální nauky církve. Práci skupiny charakterizoval právě apel k aktivitám v rámci politických a sociálních přeměn polské společnosti, výzva k novým impulzům a varování před nečinností v těchto „světských“ záležitostech. Narozdíl od dalších katolických skupin nehledali jeden vymezený prostor, kde by mohli být mimo dosah zájmu oficiální státní linie, naopak ji provokovali svoji konfrontační rétorikou a maximálními požadavky. *Tygodnik* se prezentoval jako periodikum s programem *křesťanského maximalismu*. Skrze něj se vymezovali vůči katolicismu konzervativnímu, takovému, jenž by byl uzavřen do sebe a nereagoval na podněty moderní doby. Podle nich nebylo místo pro katolicismus v ghettu, mimo dosah moderní společnosti, ale naopak katolicismus se měl spolupodílet na změnách než trvat na starých hodnotách předosvícenského věku. Vycházeli z přesvědčení, že přestože byla v Polsku u moci levicová vláda, to, co jí pomáhalo prosazovat navržené reformy, byla akceptace jejích plánů z katolického prostředí, které svým sociálním učením pro realizaci sociálních reforem připravilo půdu. Katolicismus měl být tím činitelem kladoucím radikální požadavky a neomezovat se na život v ulitě mimo dosah reality. Tento nový radikální katolicismus se stavěl za realizaci ideálů křesťanství ve všech sférách života – politickém, ekonomickém, kulturním a také v oblasti mezinárodních vztahů.⁹

Přestože idea nové křesťanské/katolické strany se čas od času objevovala, na politické scéně se v časech PRL nikdy taková strana neukázala. Panovala poměrně paradoxní situace, kdy jedna z nejvíce katolických zemí v Evropě s rozdělenou společností na zájmové skupiny neměla v Sejmu zástupce křesťanské demokracie. Neúspěch křesťanské demokracie v polské politice byl do jisté míry svázán s formou katolicismu, jaká byla v zemi praktikována. Z tohoto pohledu byla shoda s pohledem církevní hierarchie o mnoho důležitější než hledání zdrojů duchovní inspirace pro prováděnou politicko-společenskou činnost.

Druhým základním typem angažovanosti katolíků v polské společnosti byla tzv. politika *minimalismu*, kterou definoval Stanisław Stomma, a která spočívala v upřednostňování pole

⁹ BRAUN, Jerzy: *Katolicyzm radykalny*. *Tygodnik Warszawski*, rok III. číslo 40, 6.10.1947.

působnosti v oblasti kulturní před politickou. Přítomen byl jednoznačný odstup od konzervativního liberalismu (ale i Stomma si jasně uvědomoval rozdíly mezi jednotlivými typy liberalismu/kapitalismu) a za hlavní výzvu katolicismu v budoucnosti považovala tato skupina intelektuálů socialismus. Stoupenci politiky minimalismu ale nepovažovali socialismus za protivníka, vůči němuž by se měl uplatňovat pouze odmítavý přístup. Naopak byli přesvědčeni o existenci možnosti *vtělení starých hodnot do nového řádu*.¹⁰ Stomma také musel reagovat na fakt, že polská situace byla zcela rozdílná od francouzské, kde se na vládě vedle křesťanskodemokratické MRP podíleli komunisté se socialisty. V Polsku křesťanská demokracie zmizela z aktivní politiky a postavení Polské dělnické strany se stalo dominantní.

Je potřeba zmínit, že liberalismus měl v polském prostředí ještě menší vliv než v jiných zemích střední Evropy, které se ocitly na východní straně „železné opony“. Křesťanská demokracie v Polsku, definována Stranou práce a skupinami kolem katolických periodik, byla orientována jednoznačně sociálně a mimo to kladla velký důraz na národní soudržnost. Liberální koncepce byly odmítány pro jejich protisociální podstatu a kosmopolitismus. Chyběly i zdroje a vzory z minulosti. Liberalismus se v minulosti projevoval v Polsku bojem za nezávislost národa, liberalismus sociální a hospodářský takovým způsobem, jakým se prosazoval v 19. a v první polovině 20. století neměl v Polsku tradičně silné zázemí.¹¹

Další okruh katolické inteligence se vytvořil okolo bývalých nacionalistů v čele s Bolesławem Piaseckim. Piasecki a jeho spolupracovníci od listopadu 1945 nabízeli polské veřejnosti na stránkách *Dziś i Jutro* koncepci, která podporovala koexistenci socialismu s křesťanským světonázorem. Předtím antikomunisticky a protirusky zaměřená skupina zdůvodňovala obrat obavou o osud Polska a razila myšlenku tzv. *biologické obrany národa*.¹² Argumentovali nepřestávajícími společenskými konflikty, které neskončily ani po roce 1945 a které strhávaly zemi do chaosu. Zvolená taktika Piaseckého měla šanci na úspěch, neboť většina populace i přes silný odpor k nové moci byla už unavena nepřetržitým bojem. Sám Piasecki byl přesvědčen o neodvratitelném vlivu SSSR na dlouhá desetiletí a marnosti proti němu bojovat. Úsilí soustředil na hledání společných bodů, které by byly v zájmu všech

¹⁰ ZMIJEWSKI, Norbert: *Vicissitudes of Political Realism in Poland: Tygodnik Powszechny and Znak*. In: *Soviet Studies*, číslo 1, rok 1991, str. 84.

¹¹ K polskému liberalismu na začátku 20. století viz STEGNER, Tadeusz: „*Między ND a PPS*“. *Polskie środowiska opiniotwórcze w Królestwie Polskim wobec strajków w dobie rewolucji 1905–1907*. In: GRYZ, Ryszard (ed.): *Strajku w Polsce w XX wieku*. Warszawa: DiG 2011, str. 23-40.

¹² *Walka o odpowiedzialność. Dziś i Jutro* 24. listopadu 1946. In: PIASECKI, Bolesław: *Kierunki 1945–1960*. Instytut Wydawniczy Pax 1981, str. 36–38.

stran. Odtud pramení stálý důraz na uznání hranice na Odře a Nise a ukončení veškerých bojů. Navíc komunistický totalitarismus se svojí vizí řízené společnosti a podřízení individua kolektivu mu byl bližší než „chaotický a dekadentní“ liberální řád.

Překážku pro mladé intelektuály nepředstavoval ani marxistický pohled komunistů na svět. Naopak se pro ně stalo celoživotní výzvou vytvořit *modus vivendi* pro křesťany v zemi, kde její politické zřízení neguje možnost existence religie. Východisko z dilematu, jak být dobrým katolíkem a zároveň nemít konflikt s vládou, nebo obráceně jak být dobrým občanem a nebýt v konfliktu s vlastním svědomím, našla skupina v teorii tzv. pluralismu světonázorů. „Pokrokoví katolíci“ pojímali ideologickou rozdílnost mezi oběma směry jako soutěž rovnocenných, která oběma stranám prospěje. Pro katolíky měl být přínos marxismu v přiblížení pozemské reality, v pochopení probíhajících společenských jevů a ve vypořádání se s otázkami moderní doby. Opačným směrem měla působit tzv. christianizace socialismu.

Německo: Mezi Zentrem a CDU

Ponaučení z meziválečného období vedlo čelné osobnosti, které stály u zrodu křesťanské demokracie v Německu, v zóně západní i východní, od opuštění politiky Zentra a vybudování strany na odlišných základech. Staré Zentrum sice přetrvalo, hlavně v průmyslových oblastech Porúří, kde později zastupovalo levicovou část křesťanských voličů, avšak jeho role v politickém systému byla zanedbatelná. Přestože se klasické katolické Zentrum dostalo na okraj zájmu, neznamenalo to, že z politiky zmizel vliv katolicismu. Naopak, konec války nastartoval jeho novou etapu v následujícím dvacetiletí, kdy se stalo nejsilnějším článkem německé demokracie.

Někteří z bývalých politiků Zentra si brzy uvědomili, že bude nejdříve nutné překonat rivalitu uvnitř politického spektra, která vedla k oslabení demokracie ve Výmarské republice. Základem všech úvah pro *přemostění (bridging)* animozit představovaly vztahy katolíků a protestantů, dělnické a střední třídy a také vnitřní rozvrstvení dělnické třídy mezi křesťany a socialisty. Vzory k uskutečnění svých plánů hledali němečtí křesťanští demokraté u křesťanské demokracie ve Francii a v Itálii. Činitelem, který zásadně ovlivňoval veškeré rozhodovací procesy, bylo rozdělení země.

V křesťanském prostředí tak vznikl pokus nového pojetí socialismu, které by na jedné straně vystoupilo ze stínu „socialismu dělnické třídy“ a zároveň by akceptovalo vzájemnou

vazbu socialismu a křesťanství.¹³ Nebylo totiž možné odhlédnout od jistých ekumenických církevních kruhů, a především ignorovat francouzské katolické prostředí, kde se forma „křesťanského socialismu“ setkala s velkým porozuměním. Právě tento „spor“ okolo možné syntézy socialismu a křesťanství upozorňuje na jeden z dalších typických znaků, a to na ideovou defenzivu křesťanské demokracie v prvních poválečných letech. Ačkoliv se strana pokusila nalézt vlastní řešení v podobě aplikace evangelí na moderní dobu, nástup socialismu se zdál nezadržitelným a v zamýšlených iniciativách oživení evangelí lze spatřit určitou rezignaci a uznání selhání církve při řešení sociální otázky, kdy zastupovala druhý „reakční“ tábor.

Politika koncepcí „přemostění“ mezi obsahově různými ideovými východisky nebyla v křesťanské demokracii něčím novým. Zkušenosti s hledáním syntéz měly své kořeny, ať už se jednalo o aspirace na vytvoření jedné strany katolíků a protestantů nebo o spolupráci křesťanských odborů s odbory svobodnými. Specifičnost situace vytvářela především požadavky po jednotě, a to po jednotě ve všech sférách. Hlavním cílem zůstávala i přes množící se problémy jednota německého národa. Vlastně v tomto důrazu na *unionismus* chápala část reprezentantů berlínské CDU nejdůležitější poslání křesťanské demokracie. K docílení *unionismu*, tedy systému požadujícím ve vysokém stupni jednotu, nestačilo „občanské“ vymezení CDU, jak ještě byla částečně profilována prvním předsedou berlínské CDU A. Hermesem. V této záležitosti mělo nové předsednictvo CDU jasno. Nejlépe je to patrné u J. Kaisera s jeho propagací *křesťanského socialismu*. Tato idea nebyla pro J. Kaisera samoúčelem, ale vnitřním předpokladem pro nově budované Německo, které mělo být dále vedeno jako most mezi Východem a Západem a s ním spojené vyrovnání kapitalismu a demokracie na Západě a socialismu a diktatury na Východě.

Společná západní tradice

Najde se jeden jmenovatel, který byl společný pro „skutečnou“ křesťanskou demokracii, bez ohledu na to, v jaké sféře vlivu rozvíjela svoji činnost. Existence křesťanské demokracie byla nemožná bez vědomí a přihlášení se k západní křesťanské tradici. K Západu se ještě za poměrně svobodných podmínek let 1945–1947 přihlásily všechny strany či skupiny, jež měly zájem působit v politice na bázi křesťanského programu. Sice se v důsledku válečné

¹³ *Protokoll der ersten Vorberatung zur Entwicklung einer sozialistischen Programmatik beim Berliner Parteivorstand, 18.12. 1945.* In: WEBER, Hermann (ed.): *Parteiensystem zwischen Demokratie und Volksdemokratie.* Köln: Verlag Wissenschaft und Politik 1982, str. 134.

zkušenosti se posílila role Sovětského svazu, a s tím byl více akceptován Východ, nicméně Západ i přes jisté zklamané naděje určoval ideový vývoj. V Československé straně lidové byl tento činitel přítomen až do roku 1948, poté se začal postupně vytrácet. Podobný případ nastal i v Sověty obsazené zóně Německa, kde se však vědomí západní sounáležitosti stýkalo s úsilím po jednotném Německu. Ovšem počáteční postavení křesťanské demokracie v celé Evropě nelze srovnávat s tím, jak se projevovala o desetiletí později. Levicová rétorika příliš nevybočovala z konsenzu doby, teprve v důsledku zkušenosti Studené války vedla ke středopravicové orientaci v systému již etablovaných křesťanskodemokratických stran. Zatímco ještě v roce 1945 požaduje nejsilnější křesťansko demokraticky zaměřená strana ve Francii *revoluci*, v devadesátých letech stejného století křesťanskodemokratické strany jsou považovány za jednu z hlavních součástí mechanismu, který zadržel nástup komunismu. Zkušenost nacismu a komunismu měla za následek, že se křesťané stali více demokratickými a demokraté více křesťanskými. Tento proces lze sledovat především v německých zemích.

Na základě dochovaných dokumentů lze předpokládat, že vývoj křesťanských stran či hnutí ve třech zemích střední Evropy - Československu, Polsku a východní části Německa by se příliš od zbytku Evropy nelišil. Demokratizace, tržní hospodářství, silné postavení jednotlivce, příklon k západní tradici se v důsledku vnějších podmínek „jenom“ odložil v křesťanské demokracii střední Evropy o několik desítek let.

Zhodnocení literatury a další směřování výzkumu

Politická činnost křesťanské demokracie v prvních třech poválečných letech je v Polsku, Německu i Čechách badatelsky dobře zpracována. Pro všechny země ovšem platí základní rozdělení literatury na publikovanou v době komunistických režimů a po jejich úpadku. Nelze říci, že by u prvního případu šlo vždy o zcela bezcenné práce, zvláště v Polsku vznikaly kvalitní studie. Ale přesto i v nich je přítomna omezená míra kritičnosti. Podobný jev lze zaznamenat také ve studiích napsaných již ve svobodných podmínkách, které spíše působí dojmem obhajoby, než aby aspirovaly historické studie s objektivním popisem událostí. Německá a polská produkce mohly navázat již v 90. letech na některé práce z předchozích desetiletí, neboť výzkum ideového vývoje CDU se těšil zájmu v západním Německu a v Polsku se podmínky pro studium této problematiky zlepšovaly od poloviny 80. let. V Československu až na rok 1968 bylo toto téma serióznímu výzkumu v podstatě uzavřené.

Otevření archivů po roce 1990 znamenalo zvýšený zájem ze strany badatelů a vznikly kvalitní studie, které popisují vývoj křesťanských stran ve střední Evropě z různých perspektiv. Od klasických významných historických událostí, obsahu programu až k životopisům vůdčích osobností. Je nepochybné, že i v budoucnosti se budou nacházet „bílá místa“ v historii těchto stran. Větší zájem si zaslouží vliv křesťanských/katolických skupin intelektuálů na formování stran, akceptace podnětů ze zahraničí, pozice uvnitř křesťanského tábora mezi katolíky a protestanty. Zvláštní kapitolou vhodnou ke zpracování by bylo fungování a pozice stran v systému komunistických režimů.

Archivy

Česká republika

Národní archiv České republiky

- fond *Helena Koželuhová*
- fond *Jan Šrámek*

Archiv bezpečnostních složek

- fond 304 *Různé bezpečnostní spisy po roce 1945*
- fond 305 *Ústředna Státní bezpečnosti*
- fond Z *Mapy zpráv zpracované Studijním ústavem MV*

Archiv KDU-ČSL

- *Zasedání PÚV ČSL*
- *Zasedání SÚV ČSL*
- *Činnost odborných komisí – sociální, ideová, ekonomická atd.*
- *Organizační řády KDU-ČSL (programy, stanovy, jednací řády, směrnice)*
- *Činnost KDU-ČSL (Národní fronta, Národní shromáždění)*
- *KDU-ČSL a církve*
- *Historie ČSL od vzniku do konce 80. let. Odkazy významných členů ČSL, paměti a dokumenty doby*
- *Volby 1946*

Německo

Archiv für Christlich-Demokratische Politik (Zentrale Parteiarchiv der CDU der DDR)

- fond 07-010: *Vorstand*
- fond 07-011: *Sekretariat des Hauptvorstands*
- fond 07-013: *Sachthemen*

Polsko

Archiwum Dokumentacji Historycznej

- Kolekcja *Kazimierza Kąkola*
- Kolekcja *Stefana Jędrychowskiego*
- Kolekcja *Artura Starewicza*

Archiwum Akt Nowych

- fond *Urząd do Spraw Wyznań*
- fond *KC PZPR*
- fond *Spółka wydawnictwa Pax – wydział ideologiczny*
- fond *Stronictwo Pracy*

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej

- sign. IPN BU 0648 *Materiały różne dotyczące prasy katolickiej*
- sign. IPN BU 1572 *Stronictwo Pracy*
- sign. IPN BU 0639 *Katolicy Swieccy*

Archiwum Civitas Christiana

- Kolekcja *Mieczysława Kurzyny*
- Kolekcja *Zygmunta Lichniaka*
- Kolekcja *Józefa Wójcika*
- Kolekcja *Zbigniewa Kapuścika*

Periodika

Filosofická revue 1938
Lidová demokracie 1945–1948
Na hlubinu 1945–1948
Obzory 1945–1948
Vyšehrad 1945–1946
Vývoj 1946–1948

Die neue Ordnung 1945–1946

Dziś i Jutro 1945–1950
Słowo Powszechne 1947
Tygodnik Warszawski 1945–1948
Tygodnik Powszechny 1945–1948
Więź 1958–2010

Základní literatura a vydané prameny

- ANDRUSIEWICZ, Andrej: *Stronictwo pracy 1937–1950*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1988.
- BAADTE, Günter. RAUSCHER, Anton (Hg.): *Christen und Demokratie*. Graz: Verlag Styria 1990.
- BAUM, Gregory. COLEMAN, John: *The Church and Christian Democracy*. Edinburgh 1987.
- BAUS, Ralf Thomas: *Die Christlich-Demokratische Union Deutschlands in der sowjetisch besetzten Zone 1945 bis 1948. Gründung – Programm – Politik*. Düsseldorf (Forschungen und Quellen zur Zeitgeschichte, 36) 2001.
- BRENNER, Christiane: *Zwischen Ost und West. Tschechische politische Diskurse 1945–1948*. München: Oldenbourg 2009.
- BROMKE, Adam: *Poland's Politics. „Idealism vs. Realism“*. Cambridge 1967.
- CARY, Noel: *The Path to Christian Democracy: German Catholics and the Party System from Windthorst to Adenauer*. Harvard University Press 1996.
- CONZE, Werner: *Jakob Kaiser. Politiker zwischen Ost und West 1945–1949*. Stuttgart u.a. 1969.
- DIRKS, Walter. SCHMIDT, Karl: *Christen für den Sozialismus II, Dokumente 1945–1959*. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer 1975.
- DRÁPALA, Milan: *Na ztracené vartě Západu. Poznámky k české politické publicistice nesocialistického zaměření v letech 1945–1948*. Brno: Prostor 2001.
- DUDEK, Antoni. PYTEL, Grzegorz: *Boleslaw Piasecki. Próba biografii politycznej*. London: Wydawnictwo Aneks 1990.
- FIALA, Petr: *Katolicismus a politika. O politické dimenzi katolicismu v postmoderní době*. Brno: CDK 1995.
- FIALA, Petr (ed.): *Křesťanské alternativy v politice*. Brno: CDK 1997.
- FIALA, Petr. FORAL, Jiří. KONEČNÝ, Karel. MAREK, Pavel. PEHR, Michal. TRAPL, Miloš: *Český politický katolicismus 1848–2005*. Brno: CDK 2008.
- FLECHTHEIM, Ossip Karl (Hg.): *Dokumente zur parteipolitischen Entwicklung in Deutschland seit 1945*.
- Bd.1: *A. Neubildung der deutschen Parteien nach 1945. B. Die Stellung der Parteien in der Verfassung und im Recht. C. Satzungen der deutschen Parteien*. Teil 1. Berlin (West) 1962.
 - Bd. 2: *Programmatik der deutschen Parteien*. Teil 1. Berlin (West) 1963.
 - Bd. 3: *Programmatik der deutschen Parteien*. Teil 2. Berlin (West) 1963.
 - Bd. 5: *Aufbau und Arbeitsweise der deutschen Parteien*. Teil 2. Berlin (West) 1966.
 - Bd. 6: *Innerparteiliche Auseinandersetzungen*. Teil 1. Berlin (West) 1968.

- Bd. 8: A. *Parteienfinanzierung*. B. *Zwischenparteiliche Beziehungen*. Berlin (West) 1970.
- FOCKE, Franz. *Sozialismus aus christlicher Verantwortung - die Idee eines christlichen Sozialismus in der katholisch-sozialen Bewegung und in der CDU*. Wuppertal : Peter Hammer Verlag 1978.
- FRISZKE, Andrzej: *Opozycja polityczna w PRL 1945 –1980*. London: Aneks 1994.
- GRADL, Johann Baptist: *Anfang unter dem Sowjetstern. Die CDU 1945–1948 in der sowjetischen Besatzungszone Deutschlands*. Köln: Wissenschaft und Politik 1981.
- HORN, Gerd-Rainer (Hg): *Left Catholicism, 1943–1955*. Leuven University Press 2001.
- *Western European Liberation Theology. The First Wave (1924–1959)*. Oxford University Press 2009.
- CHUDOBA, Bohdan: *Co je to křesťanská politika?* Praha: Universum 1947.
- JAGIEŁŁO, Michał. *"Tygodnik Powszechny" i komunizm (1945–1953)*. Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza 1988.
- *Próba rozmowy. Szkice o katolicyzmie odrodzeniowym i „Tygodniku Powszechnym“ 1945–1953. Tom 1. Rodowód*. Warszawa: Biblioteka Narodowa 2001.
- *Próba rozmowy. Szkice o katolicyzmie odrodzeniowym i „Tygodniku Powszechnym“ 1945–1953. Tom 2. „Tygodnik Powszechny“ i komunizm 1945–1953*. Warszawa: Biblioteka Narodowa 2001.
- JASZCZUK, Andrzej: *Ewolucja ideowa Bolesława Piaseckiego 1932–1956*. Warszawa: Wydawnictwo DiG 2005.
- KAISER, Jakob: *Wir haben Brücke zu sein. Reden, Äußerungen und Aufsätze zur Deutschlandpolitik*. Christian Hacke (ed). Köln: Wissenschaft und Politik 1988.
- MAJCHROWSKI, Jacek: *Geneza politycznych ugrupowań katolickich: Stronictwo Pracy, grupa "Dziś i Jutro"*. Paryż: Libella 1984.
- MAREK, Pavel (ed.): *Teorie a praxe politického katolicismu 1870–2007*. Brno: CDK 2008.
- MARITAIN, Jaques: *Křesťanský humanismus*. Praha: Universum 1947.
- MED, Jaroslav: *Literární život ve stínu Mnichova (1938-1939)*. Praha: Academia 2011.
- MICEWSKI, Andrej: *Współrzędzić czy nie klamać? PAX i ZNAK w Polsce 1945–1976*. Paryż: Libella 1978.
- *Między dwiema orientacjami*. Warszawa: Wydawnictwo Verum 1990.
- MOUNIER, Emmanuel: *Místo pro člověka. Manifest personalismu*. Praha: Vyšehrad 1948.
- NOVAK, Michael: *Duch demokratického kapitalismu*. Praha: Občanský institut 1992.
- *Katolické sociální myšlení a liberální instituce*. Praha: Česká křesťanská akademie 1999.
- PEHR, Michał: *Československá strana lidová 1945–1946*. Praha: ÚSD AV 2003.
- *Cestami křesťanské politiky: biografický slovník k dějinám křesťanských stran v českých zemích*. Praha: Akropolis 2007.
- PIASECKI, Bolesław: *Zagadnienia istotne*. Warszawa: wydawnictwo Pax 1954.
- *Kierunki 1945–1960*. Warszawa: Instytut wydawniczy Pax 1981.
- *Patryotyzm polski*. Warszawa: Pax 1958.
- *Siły rozwoju*. Warszawa: Pax 1971.
- PIMPER, Antonín: *Křesťanský solidarismus*. Praha: Universum 1946.
- POZNAŃSKA, Maria Wanda: *Środowiska inteligencji katolickiej wobec wizji "nowej kultury" u zarazania Polski ludowej*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński 1993.
- PUTNA, Martin C: *Česká katolická literatura v evropském kontextu 1848–1918*. Praha: Torst 2009.
- RAINA, Peter: *Kościół katolicki i państwo w świetle dokumentów 1945–1989*. (I. tom: 1945–1959). Poznań: W drodze 1994.
- RENNER, Jan: *Československá strana lidová 1945–1948*. Brno: Prius 1999.
- RICHTER, Michael: *Die Ost-CDU 1948–1952. Zwischen Widerstand und Gleichschaltung*. Düsseldorf: Droste Verlag 1990.
- RICHTER, Michael, RIßMANN, Martin: *Die Ost-CDU. Beiträge zu ihrer Entstehung und Entwicklung* (Schriften des Hannah-Arendt-Instituts für Totalitarismusforschung 2). Weimar 1995.

- RÜTHER, Günther (Hg.): *Geschichte der christlich-demokratischen und christlich-sozialen Bewegungen in Deutschland. Grundlagen, Quellen, Unterrichtsmodelle*. 2 Bde. Köln: BPB 1984.
- TRAPL, Miloš: *Politický katolicismus a Československá strana lidová v letech 1918–1938*. Praha: SPN 1990.
- UERTZ, Rudolf. *Christentum und Sozialismus in der frühen CDU. Grundlagen und Wirkungen der christlich-sozialen Ideen in der Union 1945–1949*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1981.
- WALTER, Karin: *Neubeginn – Nationalsozialismus – Widerstand. Die politisch-theoretische Diskussion der Neuordnung in CDU und SPD 1945–1948*. Bonn: Bouvier 1987.
- WRONA, Janusz: *System partyjny w Polsce 1944–1950: miejsce - funkcje - relacje partii politycznych w warunkach budowy i utrwalania systemu totalitarnego*. Lublin: Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 1995.
- ZABŁOCKI, Janusz: *Chrześcijańska demokracja w kraju i na emigracji 1947–1970*. Lublin: Ośrodek Studiów Polonijnych i Społecznych PZKS 1999.
- ZMIJEWSKI, Norbert: *The Catholic-Marxist ideological Dialogue in Poland, 1945-1980*. Aldershot: Dartmouth Publishing Company Limited 1991.
- ŻAKOWSKI, Jacek: *Pół wieku pod włos czyli życie codzienne "Tygodnika Powszechnego" w czasach heroicznym*. Kraków: Znak 1999.